

Felsőoktatás és a gazdaság?

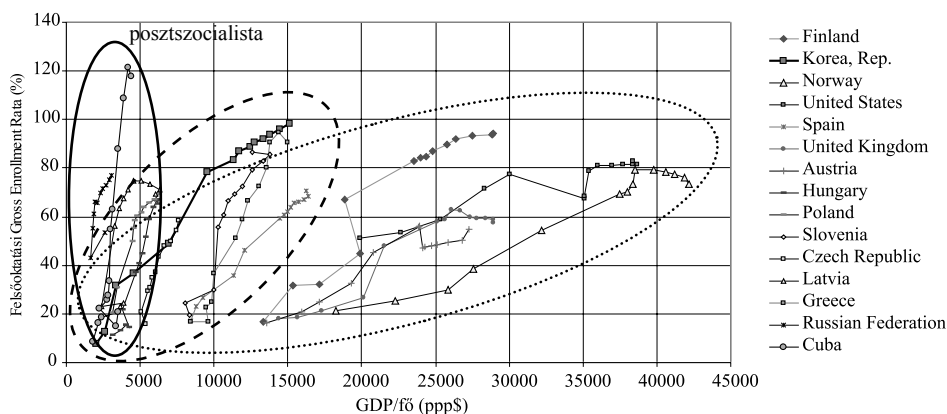
Szép, új felsőoktatási világ Magyarországon

Ebben a tanulmányban – a hazai szociológia kiemelkedő kutatója, Ferge Zsuzsa 80. születésnapja alkalmából, tisztelegve az ünnepelt munkássága előtt (1) – a hazai felsőoktatás várható jövőjéről szeretnék beszélni, az új felsőoktatási törvénykonceptió közismertté válása nyomán.

Merre tart a világ? A tömegesedés és a felsőoktatási részvétel

A felsőoktatás tömegesedése közismert, s számos tanulmány által tárgyalt jelenség. Több mutatóval lehet a tömegesedést mérni és jellemezni. Ilyen mutató a 100 ezer lakosra jutó felsőoktatási hallgatólétszám, vagy a bruttó belépési (beiratkozási) hányad (Gross Enrollment Rate).

Miközben 1960-ban a legfejlettebb országok esetében a 100 ezer lakosra jutó hallgatólétszám ezer alatt volt, ma, a 2000-es évek első évtizedének vége felé 3,5–7,5 ezer között van (például az Egyesült Államokban 2008-ban közel 6300 volt). Magyarországon a 100 ezer lakosra vetített felsőoktatási hallgatólétszám 2009-ben valamivel több, mint fele akkorra, 3300 volt.

1. ábra. Néhány ország felsőoktatási bruttó beiratkozási rátájának alakulása a gazdasági fejlettséggel (1970–2009). Forrás: <http://databank.worldbank.org/adatai> alapján saját szerkesztés. — poszt-szocialista, - felzárkózó országok (Korea, Görögország, Spanyolország,) fejlett országok

A tömegesedést különböző okokkal magyarázzák. A közgazdasági magyarázatok nyilvánvalóan az egyéni és a társadalmi haszonra épülnek. Azaz az egyéneknek mindaddig racionális a felsőoktatási továbbtanulás, amíg annak eredményeként magasabb jövedelemhez jutnak, mint alacsonyabb iskolázottsággal, és ez az eredmény meghaladja a diploma eléréséhez szükséges ráfordításokat. Más oldalról az államnak azért éri meg a fel-

sőoktatásba törekvő mind szélesebb tömegek oktatásának támogatása, mert attól olyan externális hozamokat remél, amelyek hozadéka meghaladja a ráfordításokat.

A közgazdasági magyarázatok mellett számos szociológiai és politológiai magyarázat is létezik (lásd erről például *Kozma*, 1998). Ilyen, hogy a fölöslegessé váló, elsősorban ifjúsági munkaerő számára helyet kell(ett) biztosítani az oktatási rendszerben, továbbá, hogy a '60-as, '70-es évek fordulóján Európa-szerte kormányra került szociáldemokrácia politikai célkitűzései közt hirdette és valósította meg az általános és egyenlő iskolázást. Okként szokták említeni, hogy a jóléti állam eredménye, egyfajta túltermelési válság az igények, így a felsőoktatási szolgáltatás területén, s az iskolázás „túlfogyasztása” a középosztályosodás tipikus velejárója, ami kontinensünket a hatvanas évektől fokozódó mértékben jellemzi. Népszerű ok egyes kisebbségi csoportok, mindenekelőtt a nők bekeverülése az oktatásba. (2) A gazdaságpolitikai irodalomban gyakran említett magyarázat a gazdasági igények (1945–50: a háború utáni fellendülés, 1960–80: a tudományos-technikai forradalom, 1990–2000: a tudásgazdaság) szívó hatása.

A felsőoktatás tömegesedését Fuller és Robinson (1999a) két elmélettel magyarázza. Az egyik a társadalmi hovatartozás újratermelésének elmélete, mely szerint az oktatás elsődleges feladata a társadalmi osztályok újratermelése. A kiszélesedő középrétegek természetes törekvése gyermekeik diplomához juttatása, s a rendszerváltást követően a posztzocialista országokban ez robbanásszerűen jelent meg. A másik ok a státuszkonfliktus elmélet, mely szerint az oktatás fő feladata, hogy muníciót adjon az álláskereséshez. Az egyes társadalmi csoportok versengenek abban a tekintetben, hogy magasabb iskolázottságot érjenek el mint versenytársaik – s ez oktatási expanziós spirált eredményez.

A posztzocialista országokban további okként lehet megemlíteni az államszocialista időszak alatti létszám-visszafogás utáni felszabaduló társadalmi igényt, amely nyomán a felsőoktatás iránti egyéni kereslet robbanásszerűen növekedett, s amelyet a politika ki akart szolgálni. A politika ezirányú elköteleződését a gazdasági felzárkózására való törekvés is ösztönözte, amely a felsőoktatásnak fontos szerepet tulajdonított (*Polónyi*, 2008). Túlmutat ennek a tanulmánynak a keretein annak elemzése, hogy ez a várakozás mennyire valósul meg – a kételkedéshez elegendő a 100 ezer lakosra jutó hallgatólétszám szerinti országsorrendre tekinteni, amelyben az első 25 között 11 posztzocialista országot találunk. (3)

A posztzocialista országok esetében a magasabb részvételi arány nyilvánvalóan nem járt együtt ugyanolyan gazdasági növekedéssel, mint a fejlett piaci országok esetében – vagy más oldalról megfogalmazva, a részvételi arány növekedése nem hozta a sok oktatás- és gazdaságpolitikus által remélt gazdasági felzárkózást.

De tegyük hozzá, hogy a politika hitét az oktatás mágikus erejében nem csak a posztzocialista országokban tapasztalhatjuk. Mint Fuller és Rubinson rámutat: „paradox módon, máig keveset tudunk arról, hogy milyen intézmények és gazdasági erők hozták létre és ösztönzik továbbra is a modern iskolázás megállíthatatlan terjedését. [...] Mint-hogy olyan erősen hiszünk az iskolázás mágikus erejében, nemigen kérdőjeleztük meg az ideológiák és a szervezetek erejét, ami állítólag az oktatás kiterjesztésére ösztönöz.” (*Fuller és Rubinson*, 1999b, 301–302. o.) „Az európai és egyesült államokbeli kormányok igyekeznek, hogy minél több gyereket iskolázzanak be minél hosszabb időre: küzdenek azért, hogy lecsökkentsék a középiskolákból lemorzsolódók számát, hogy a szocializáció bürokratikus keretei közé bevonják a kisgyerekeket, sőt, még az »egy életen át tartó (természetesen az iskolákban zajló) tanulás« szellemi értékéről prédikálnak. A politikai irányítók rendszeresen úgy tekintik az iskolát, mint egy intézményes ellenszert a különböző társadalmi betegségek ellen, és mint olyan színteret, ahol a nyugati eszmények és erkölcsi elkötelezettségek megvitathatók és rituálisan életbe léptethetők.” (*Fuller és Rubinson*, 1999a, 303–304. o.)

A Világbank adatai alapján egyértelműen látszik, hogy a világon mindenhol növekszik a hallgatólétszám és a részvételi hányad – leggyorsabban a felzárkózni akaró („első közepes jövedelmű”) országokban, de alig marad el ettől a szegény országokbeli hallgatólétszám növekedés.

Összegezve: végül is egyértelműnek tűnik, hogy a felsőoktatás tömegesedése megálíthatatlanul növekszik, ott is ahol viszonylag nagymértékű már a részvétel, de ott különösen, ahol viszonylag alacsonyabb. Az is elég nyilvánvaló, hogy a tömegesedést nagyon sok tényező mozgatja, köztük számos nem gazdasági faktor, amelyek hatása alighanem erőteljesebb, mint a gazdasági tényezők. (Ha ez nem így lenne, aligha fordulhatna elő, hogy a legmagasabb részvételi arányok nem a legfejlettebb országokban vannak.)

Ha tehát a felsőoktatás és a gazdaság összefüggéséről beszélünk, ma már tisztában kell azzal lennünk, hogy a felsőoktatás képzési volumenét és szerkezetét nem elsősorban a gazdaság igényei mozgatják, hanem rendkívül erős társadalmi és politikai tényezők. A fejlett világ felsőoktatási képzése erre a kihívásra a kétszintű képzés bevezetésével választott, amelyről itt nem kívánok részletesen szólni, csak utalnék rá, hogy erre több tanulmányban felhívtam a figyelmet (lásd például: *Polónyi, 2010*).

A diplomák tömegesedése és néhány munkaerő-piaci és gazdasági összefüggése

A diplomás kibocsátás nyomán a diplomások aránya a hazai munkaerő-piacon 2009-ben megközelítette, 2010-ben pedig el fogja érni a 25 százalékot. A diplomások munkaerő-piaci aránya magasabb, mint a népességen belüli arányuk. Ez lényegében minden OECD-országra jellemző, mindenhol magasabb a diplomások munkaerő-piaci aránya, mint a népességen belüli arányuk, ami abból adódik, hogy a diplomásoknak magasabb az aktivitása, mint az alacsonyabb végzettségűeknek.

A fejlett országok adatai alapján egyértelműen látszik – ami józan ésszel is nyilvánvaló –, hogy minél magasabb egy országban a diplomások aránya a népességen belül, annál nagyobb azon diplomások aránya, akik végzettségük szintjét nem igénylő munkakörökben dolgoznak.

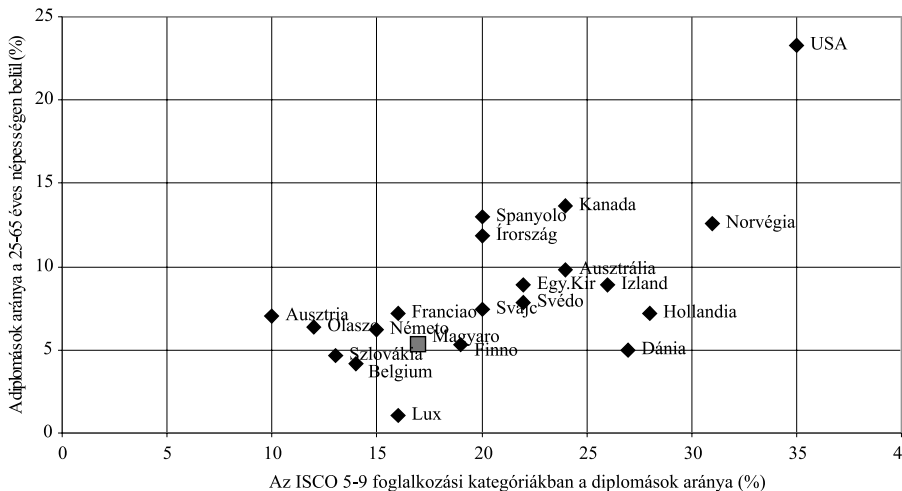
És az sem kíván különösebb indoklást, hogy a diplomások népességen belüli aránya és kereseti előnyük között negatív korreláció van (-0,5186), magyarul minél több a diplomás, annál alacsonyabb a kereseti előnyük a középfokú végzettségűekhez képest. Mindez azzal együtt igaz, hogy jelenleg az OECD-országok között Magyarországon a legnagyobb a diplomások bérelőnye a középfokú végzettségűekhez viszonyítva.

A magas diplomás arány és a gazdasági fejlődés közötti összefüggés ellentmondásosságát ez esetben is tapasztalhatjuk. A posztszocialista országok magasabb diplomás népesség aránya nem látszik visszaigazolódni a gazdasági fejlettségükön.

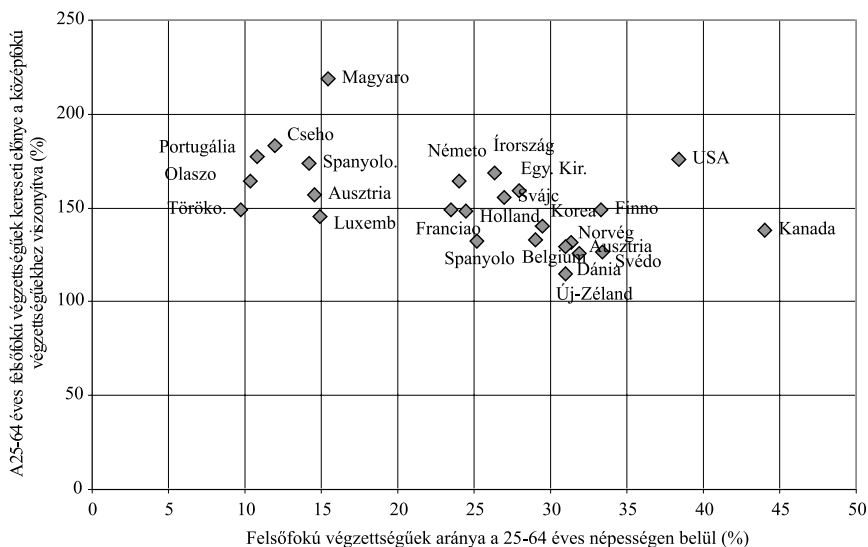
A tömegesedés nyomán radikálisan átalakul a felsőoktatási képzési szerkezet, s nyomában a diplomások szakmai szerkezete is. Míg Magyarországon a második világháború előtt a jogászképzés volt a „divatszakra”, az államszocializmus alatt a műszaki és a pedagógus diploma volt a domináns, a rendszerváltást követően a gazdasági és bölcsész diplomák aránya vált meghatározóvá. 2008-ban a kiadott oklevelek: egy negyede üzleti, egy ötöde pedagógus.

A felsőoktatás képzési szerkezetének – és a diplomás szakmai szerkezetnek – az alakulásában két tényező a meghatározó, részben az egyéni kereslet, részben pedig a nagyon erős állami beavatkozás és az intézmények érdekérvényesítő képessége.

A felsőoktatás kibocsátásával szemben igen gyakran hangoztatott oktatás- és gazdaságpolitikai igény a gazdasági szükségleteknek való megfelelés. Ugyanakkor valójában olyan kutatások egészen a legutóbbi időkig nem folytak, amelyek a gazdaság hosszú távú igényeit megpróbálták volna feltárni, így ez inkább politikai szólam, mint ténylegesen meghatározható kereslet.

2. ábra. A diplomások népességben belüli aránya és a diplomás végzettséget nem igénylő munkakörben dolgozó diplomások arányának összefüggése 2006. Forrás: saját számítás az OECD, 2009 adatai alapján. Megjegyzés: ISCO: International Standard Code of Occupation = Foglalkozások Nemzetközi Osztályozási Rendszere

3. ábra. A diplomások középfokúakhoz viszonyított kereseti előnye és népességben belüli arányuk kapcsolata. Forrás: saját számítás az OECD, 2009 adatai alapján

A diplomák tömegesedésének és a gazdaság fejlődésének összefüggését elemezve azt is leszögezhetjük, hogy a diplomások számának és arányának gyors növekedése nem eredményezte a poszt szocialista országok gazdaságának gyorsulását. Viszont a (fejlett országok közé tartozó) poszt szocialista országokban a diplomások jövedelemelőnye igen magas, ami arra enged következtetni, hogy gazdasági teljesítményük is magas. (Hiszen különben egy racionális munkaadó nem ad magasabb jövedelmet – bár tegyük hozzá, hogy a diplomások nagyobb részének foglalkoztatója a közzsféra, ahol a gazdasági racionalitás erősen korlátozott.)

Az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a fejlett országokban a diplomások számának és arányának növekedésével a jövedelemelőny radikálisan csökken (különösen a nők esetében). Ugyanakkor mégsem csökken a felsőoktatás iránti kereslet, mivel a felsőoktatás iránti keresletnek – mint a tömegesedés okainál már láttuk – rendkívül erős nem gazdasági motivációi is vannak. S alighanem az is szerepet játszik ebben, hogy a gazdasági fejlődéssel egyre inkább erősödik a felsőoktatás fogyasztásának és kommercializálódásának (külföldi hallgatók piaci alapú képzése) aspektusa. A felsőoktatás a jóléti államban nélkülözhetetlen szolgáltatássá vált, amit ugyanúgy túlfogyasztunk, mint más javakat. Azt is hozzá kell tenni, hogy mind az egyének, mind a társadalmi, politikai szereplők fontosnak és hasznosnak tartják a felsőoktatást és a mind több diplomást.

Végül is a felsőoktatás egy igen bonyolult szolgáltatás, amely a gazdasággal és a társadalommal igen sokrétű kapcsolatban áll. A kapcsolat a bemenet oldalán alapvetően társadalmi, szociális törekvéseket kellene kiszolgáljon, másfelől a kimenet oldalán a gazdaság, a munkaerőpiac szükségleteinek kellene megfeleljen.

A kettő nyilvánvalóan ellentmondásban van.

A fejlett és fejlődő országok oktatáspolitikája szinte egyöntetűen úgy igyekszik a kettőt összehangolni, hogy a bemenet oldalán mind szélesebb rétegeknek enged belépést a felsőoktatásba, s a képzés szerkezetének fejlesztésével (a bolognai képzési szerkezet bevezetésével, s a képzési struktúra orientálásával) igyekszik a gazdaság igényeihez közelíteni a kibocsátást.

A szűk szakképzés és tömeges képzés nem egyeztethető össze. (Jelen sorok írója és a közel múltban elhunyt Timár János közös könyve – a *Papírgyár vagy tudásgyár* (2001) – az akkori hazai szűk szakképzésre épülő felsőoktatás problémáiról szól.) A kétszintű képzés megoldja a tömegképzés és a gazdaság igényeinek összeillesztését. Az alapképzés, széles előszaképző jellege miatt (ha tényleg olyan) – a végzettség elhelyezkedése mindig rugalmasabb és így kongruensebb és korrigálható (a mesterképzéssel).

És az új felsőoktatási törvény koncepciója?

A fenti áttekintés után érdemes megvizsgálni, hogy a közelmúltban hatalomra került keresztény-konzervatív kormány által tervezett felsőoktatási törvény milyen irányba viszi a hazai felsőoktatást. (4)

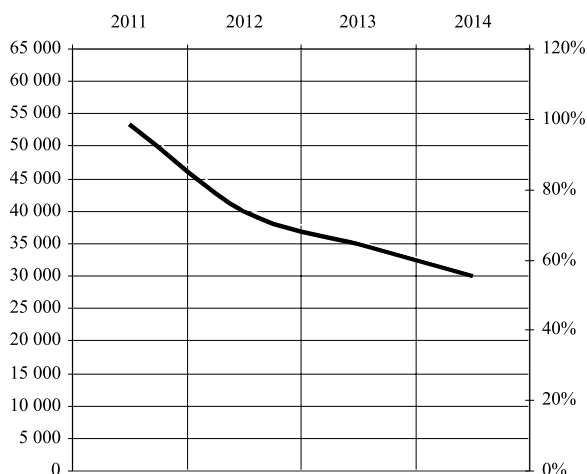
A 2011 nyarán készült új felsőoktatási törvénykoncepció a nemzeti középosztály megteremtését szolgáló Nemzeti Felsőoktatási Rendszer (NFR) létrehozásáról ír, amelynek feladata, hogy az állam a „nemzetstratégiai szempontból” legfontosabb képzéseket az NFR-en belül finanszírozott helyekkel és ösztöndíjakkal támogatja. A koncepció hangsúlyozza, hogy a felsőoktatási rendszert úgy kell átalakítani, hogy annak fő elve az legyen, hogy az NFR-hez tartozó felvételi keretszámok az ország gazdasági teherbíró képességével, a munkaerőpiac kívánalmaival, az Európai Unió irányelveivel és a felvételiző korosztályok demográfiai mutatóival összhangban kerüljenek meghatározásra.

A koncepció négy alapvető célt fogalmaz meg, amelyet ha egy mondatban akarnánk összefoglalni, akkor az új koncepció víziója egy kevesebb forrásból működő, a mainál lényegesen szűkebb hallgatólétszámot befogadó, s azt a rövid távú munkaerő-piaci igények szerinti képzési struktúrában, s a nemzeti középosztály értékei szerint képző felsőoktatás. Lényegében e vízió minden pontja ellentétes a felsőoktatás nemzetközi fejlődési tendenciáinak, hiszen a felsőoktatás a fejlett világban egyre szélesebb rétegeket igyekszik bevonni, túllépve a szűk elitképzésen, s egyben mindenhol nemzetköziesedik is, egyre szélesebb a külföldi hallgatók bevonása, s a nemzeti hallgatók nemzetközi mobilitása. Ezzel is összefüggésben a képzési szerkezet sokkal inkább az egyének igényei és az állam hosszú távú stratégiai célkitűzései alapján formálódik a felsőoktatás világában,

mint a munkaerő-piac rövid távú szükséglete szerint. És csak mindezekkel együtt igaz az, hogy minden ország költségghatékony, takarékos felsőoktatásra törekszik.

A koncepció nyilvánvalóan hamis választ talál arra kérdésre, hogy miért is finanszírozza az állam a felsőoktatást. Mert a válasza az, hogy a rövid távú munkaerő-piaci igények kielégítését szolgálja az állami finanszírozás. Ha a válasz az oktatáshoz való (egy adott felvételi teljesítmény feletti) azonos jogú hozzáférés, vagy egy mindenkinek járó jóléti szolgáltatás lenne, akkor nem merülne fel az állami támogatás visszafizetési igénye a külföldre távozók esetében. És persze akkor sem, ha mindenki maga fizetné tanulmányi költségeit (például hitelből, s az állam a kötelékébe lépőknek átvállalná a hitelét). A munkaerő-piaci igények kielégítésének a felsőoktatás elé állítása azzal is jár, hogy a keretszámokat tervező állam vállal felelősséget a végzettek esetleges munkanélküliségéért, inkongruenciájáért. Súlyos kérdés, hogy az állam hogyan is fogja megtervezni ezeket a keretszámokat?

A koncepció kapcsán napvilágra került modellszámítások mindegyike igen jelentősen csökkenti az államilag finanszírozni kívánt hallgatólétszámot.

4. ábra. Az évente felvehető államilag finanszírozott keretszám változása az új felsőoktatási törvény-koncepció szerint

Az államilag finanszírozott felvehető keretszám – a Széll Kálmán Terv felsőoktatási támogatáscsökkentésével összhangban – 2012-ben mintegy 15 ezerrel, 2013-ban további 15 ezerrel, majd 2014-ben még további 5 ezerrel csökken, azaz a 2011-es több, mint 50 ezres államilag finanszírozott felvehető létszám 2014-re 30 ezer főre csökken.

A költségtérítés alakulásáról ugyan nem szól a koncepció, de egy másik kormányzati anyag a felsőoktatási képzés önköltségét a mai költségtérítések nagyjából duplájában látja reálisnak.

Az államilag finanszírozott létszám csökkentése, s költségtérítés összegének növelése nyomán a költségtérítéses képzésben résztvevők számának csökkenése nyomán a keresztény-konzervatív kurzus első négy évében a hazai felsőoktatás összes hallgatólétszáma becsülhetően legalább 75–100 ezer fővel csökkenni fog – a mostani valamivel több, mint 300 ezer főről talán kicsivel 200 ezer fő fölé. A megszigorított felvételi nyomán:

- „elit” felsőoktatás lesz (bár az elit gyerekei egyre inkább a külföldi felsőoktatásba fognak járni, mint az államilag agyonirányított hazaiába),
- a gyengébb középiskolába járók és
- a hátrányos helyzetűek kiszorulnak a felsőoktatásból.

A rendszerváltás után kialakult felsőoktatási intézményhálózat szétzilálódik.

Az állami támogatás 2014-re a mai 80 százalékára csökken, ami azt jelenti, hogy miközben az előző kormány időszakában a felsőoktatás állami támogatása a GDP arányában 0,9–1 százalék körül volt – ami a fejlett országok között az utolsó harmadba esett –, a keresztény-konzervatív kormány alatt ez 0,7–0,75 százalék körüli értékre csökken, ami a fejlett országokkal összehasonlítva a legutolsó lesz.

Befejezésül

Az új oktatáspolitikai hazai felsőoktatás új koncepciójával olyan útra akar lépni, amely a fejlett világban példanélküli. Ahelyett, hogy a felsőoktatásba törekvő fiatalok előtt szélesre nyitná a kapukat, s olyan irányú fejlesztéseket ösztönözne, amelyek a különböző képességű fiatalok felsőoktatásbeli beillesztését segítenék elő, olyan beillesztését, amely a végzés utáni gazdasági beilleszkedésüket is szolgálja – ehelyett egy alapvetően a felsőközéposztály fiataljai számára nyitott elit felsőoktatásra akarja leszűkíteni a rendszert.

A koncepció szétzilálja a rendszerváltás óta felépített hazai felsőoktatási rendszert, túlhaladott elképzelések mentén próbál új „nemzeti” rendszert létrehozni.

Félő, hogy a koncepció megvalósulása a hazai felsőoktatás exodusa lesz.

Jegyzet

(1) Az előadás Ferge Zsuzsa 80 éves születésnapja alkalmából az MTA oktatásszociológiai albizottsága és az MSZT oktatásszociológiai szakosztálya által a Wesley János Lelkészkepző Főiskolán, 2010. szeptember 5-én rendezett oktatásszociológiai konferencián hangzott el.

(2) Hiszen a nők felsőoktatási hallgatók közötti aránya a negyvenes-ötvenes években alig néhány száza-

lék, ugyanakkor az ezredfordulón meghaladja az 50 százalékot.

(3) Az első tizben pedig hatot: Kubát, Oroszországot, Ukrajnát, Lettországot, Szlovéniát és Fehéroroszországot.

(4) Időközben a Parlament elfogadta a felsőoktatási törvényt, azonban az itt leírtak nem veszítették érvényüket.

Irodalom

OECD (2009): *Education at a Glance 2009*. OECD, Paris.

Fuller, B. és Rubinson, R. (1999a): Az iskolázottság hatása a nemzetgazdaság növekedésére In: Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): *Oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény*. Okker Kiadó Kft, Budapest.

Fuller, B. és Rubinson, R. (1999b): Kiterjeszti-e az állam az iskoláztatást? A tapasztalatok áttekintése In:

Halász Gábor és Lannert Judit (szerk.): *Oktatási rendszerek elmélete. Szöveggyűjtemény*. Okker Kiadó Kft, Budapest.

Kozma Tamás (1998): *Expanzio. Educatio*, Tavasz.

Polónyi István (2010): Foglalkoztathatóság, túlképzés, Bologna – avagy baj-e, ha elemző közgazdász vezeti a hatos villamost? *Educatio*, 3. sz. 384–401.